

---

*Regina KAMHI*

## PELENE SAM SUŠILA NA PRSIMA



**R**egina Kamhi rođena je u Sarajevu 29. decembra 1915. godine od majke Rifke, devojačko Altarac, i oca Isaka Levija. Iz njene uže porodice niko nije preživio Holokaust.

Iz braka sa Aronom Kamhijem, diplomiranim inženjerom, ima dva sina, Davida i Isaka, i posinka, ratno siroče, Šloma Zupkovića, koji živi u Izraelu sa suprugom i troje dece.

David je redovni profesor na Muzičkoj akademiji u Sarajevu. Imma sina i kćerku koji žive u Izraelu. Isak, doktor tehničkih nauka, građevinski inženjer, kao građanin Izraela radi u SAD. Imma troje dece.

Regina Kamhi radila je nekoliko godina u Ministarstvu socijalne politike u Sarajevu. Razvila je široku društvenu aktivnost u radu Jevrejske opštine u Sarajevu i u Crvenom krstu. Koautor je knjige na temu sefardskih poslova i mudrih izreka. Dobila je brojna priznanja i više odlikovanja, a za svoj dugogodišnji rad u jevrejskoj zajednici dobila je Megilu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Danas živi u Zakladnom domu „Dr Lavoslav Švarc“ u Zagrebu.

Rođena sam u Sarajevu gdje je živio relativno veliki broj Jevreja, većinom Sefarda, i gdje se nje govala posebna sefardska kultura i naročiti društveni život.

Još kao djevojčica bila sam u grupi Hašomer hacaira koji je vodila Dona Konforte, udata Kon. Svake nedjelje sastajale smo se s Donom

Konforte i ona bi nas vodila na izlete u okolicu Sarajeva. Učila nas je raznim pjesmicama i pričala o halucima koji se spremaju za odlazak u tadašnju Palestinu. Dala nam je plavo-bijele kasice s Magen Davidom i poučila nas da štedimo za Keren kajemet. Pažljivo smo je slušale i, iako smo bile male, upamtila sam te lijepe sastanke u prirodi s našom Donom koju smo uvijek željno očekivale.

Udala sam se 1935. godine u Sarajevu za građevinskog inženjera Arona Kamhija, zvanog Aroniko. On je još kao gimnazijalac bio mardih najstarije grupe Ahdut hacofim, zvane u Sarajevu „Alef“, 1925. i 1926. godine. Aroniko je želio da ode u Palestinu ali ga je otac sprečio želeći da prvo završi fakultet. On je studije završio 1933. u Berlinu. Po dolasku Hitlera na vlast, vratio se u Sarajevo, gdje je radio kao građevinski inženjer do 1941. godine. Po nastanku Nezavisne Države Hrvatske, odveden je na prinudni rad, odakle je pobjegao i otišao u NOB, 1941. godine. Preživio je rat i umro je 1971. godine od posljedica saobraćajne nesreće. Poslije rata radio je u Ministarstvu građevina a zatim je bio direktor Projektantskog zavoda za puteve i mostove.

Kao udata žena bila sam članica upravnog odbora WIZO, čija je predsjednica bila Pepica Pinto. Poslije 1933, kada je Hitler došao na vlast, dio njemačkih Jevreja emigrirao je u Sarajevo. Članice WIZOa su odmah prihvatile izbjeglice i pomagale im prema mogućnostima. Neki od njih otišli su dalje, a u Sarajevu je, pored ostalih, ostao i dr Leopold Kaufer sa familijom. On je otišao u partizane, preživio rat i, nakon rata, radio u Vojnoj bolnici u Sarajevu kao ljekar.

Šestog aprila 1941. bombardirano je Sarajevo i ubrzo su upali Nijemci u grad. Bila sam trudna i skrivali smo se po skloništima.

Dvanaestog aprila 1941. strijeljali su grupu Jevreja na Vracama. Popisivali su jevrejske stanove i Jevreje u centru grada. Po tim popisima, u septembru 1941. počeli su odvoditi Jevreje u logore smrti. Moja cijela porodica stanovala je u centru, u Aleksandrovoj i Šenojnoj ulici, broj 18 i 20. Kuća se sastojala od dva dijela, i imala je deset stanova i pet dućana. Tu kuću gradio je moj djed prije više od sto pedeset godina, po planu arhitekta iz Beča. Moj djed, Juda Altarac po zanimanju je bio zlatar i nosio je nadimak „Juda il saatči“ (Juda časovničar). U te dvije velike kuće stanovala je gotovo cijela moja porodica. U jednom od stanova na prvom katu stanovala je porodica Fanike i Melka Goce-Gučetić. To su bila vlastela iz Zatona, pokraj Dubrovnika, a došli su u Sarajevo po službenoj dužnosti. Kad su u septembru 1941, noću, u zgradu došle ustaše i kulturbundovci, digli su moju cijelu porodicu iz kreveta,

te ih u spavaćicama odveli u koncentracione logore, odakle se nitko nije vratio živ. Familija Goce-Gučetić čula je vrisak i plač moje porodice kada su ih odvodili, ali nisu mogli pomoći – jer bi i njih odveli.

Sina Davida rodila sam 1936. U ljeto 1941. bila sam trudna i obilježena žutom trakom koju sam nosila kao i svi Jevreji. Jednog dana, kada sam pošla da kupim nešto hrane, na ulici me je četrnaestogodišnji dječak udario nogom, rekavši mi „ćifutko“. Slučajni prolaznik otjerao je dječaka a mene otpratio do dr Jelke Knežević-Švarc, ginekologa. Dr Jelka Knežević odmah me je odvela u bolnicu na Koševu te su me ona i dr Bokonjić smjestili na svojem odjelu.

Dr Jelka Knežević i dr Bokonjić uvijek su me obilazili i premještali iz I u II i III klasu da me ne bi prepoznale ustaše, jer su stalno bile racije. Odvodili su Jevrejke iz bolnice, trudne, stare, bolesne i ne-moćne. Tako sakrivena, u noći 18. oktobra 1941. rodila sam bezbolno sina Isaka-Kiku, jer su psihičke boli i strah bile jače od porođajnih bolova. Sin Kika rodio se sa 2 kg i 300 grama težine. Moja dugogodišnja dvorkinja Marica Odobašić, nakon porođaja, iz bolnice me je odvela svojoj kući u Zembiljevoj ulici i tu me krila. Prijateljica Seka Trumić donosila mi je hranu, a također mi je pomagala i druga prijateljica Fahrija Hrasnica-Fadilpašić. Majka ni iko drugi iz moje cijele porodice nije vidio moga mlađeg sina Isaka-Kiku, jer su svi odvedeni u septembru 1941. u koncentracione logore smrti. Nitko se nije vratio.

Petnaestoga dana nakon porođaja, dobila sam lažnu legitimaciju od naših prijatelja, koji su uspjeli ranije pobjeći iz Sarajeva u Mostar. To su bili Čučo-Josip Albahari i Mirko Levinger. Napisali su mi na malom papiriću: „Legitimaciju, po mogućnosti, nemoj pokazivati jer je falsificirana.“

Moja Marica Odobašić nabavila mi je odjeću muslimanske žene (žene muslimanke imale su veo na glavi, da pokriju lice, te malu kapiću). Marica me je pratila na stanicu sa dvoje djece, Davidom rođenim 1936. i pre petnaest dana rođenim Isakom-Kikom. Na sebi sam imala široki kaput ispod kojeg sam nosila duplu presvlaku. Sinu Davidu obukla sam sve duplo, novorođencu Isaku-Kiki metnula sam nekoliko peleni ispod bijelog jastuka. Napisala sam njihova imena i dan rođenja te čija su djeca, ako bi mene uhvatili. Davidu sam stalno govorila „zoveš se Džavid“ (muslimansko ime), jer sam bila obučena kao muslimanka.

Na staru željezničku stanicu došla sam u poslednji čas, u 18 sati, prije polaska vlaka za Mostar. Na prvom pregledu viknula sam na konduktera i kulturbundovca: „Pustite me, pobjeći će mi vlak!“ „Idi, nek

te đavo nosi“, odgovorio mi je. Tako sam izbjegla da pokažem isprave (legitimaciju). Kao u magli nekako sam došla do vlaka koji ide u Mostar. Sjela sam u vlak s djecom, a suze su mi same kapale od straha i uzbuđenja. David me je upitao: „Zašto, mama, plačeš?“ Rekla sam mu: „Boli me tibia“ (trbuh).

U kupeu pored mene sjedio je jedan čovjek sa crvenim fesom na glavi. Sina Davida stavila sam na suprotnu stranu od mene, da me ne bi odao. Kada je došla kontrola, ja sam se instinktivno okrenula suprotno, otvorila široki kaput i pokrila se njime kao da dojm novorođenče Isaka. Čovjek sa crvenim fesom rekao je kontroli: „Vidiš da hanuma (tako su zvali muslimanske žene) doji dijete, dođi kasnije.“ U vlaku je bila gužva i više se nisu vratili. Tako sam opet izbjegla da moram pokazati lažnu legitimaciju. Izgledalo je kao da smo muž i žena, on sa fesom na glavi a ja sa velom na licu. Zapitkivao me: „Zašto ideš na put po noći?“ Rekla sam mu da idem bolesnoj majci u Mostar.

U ponoć smo stigli u Mostar. Na stanici su bili italijanski vojnici. Civilnu vlast vršile su ustaše, a vojne vlasti Italijani. U to vrijeme predsjednik Židovske općine u Mostaru bio je David Hajon. Po dolasku u Mostar, a to je bilo rano ujutro i vladao je policijski sat, morala sam s djecom sjediti na klupi na stanici do 6 ujutro.

Pošto se u Mostaru broj izbjeglica povećao toliko da je Italijanima bilo nemoguće voditi kontrolu nad njima, oni su, u sporazumu sa jevrejskim predstavnicima, znatan broj Jevreja u septembru 1942. privremeno zatočili na otok Lopud. Slijedeće godine prebacili su ih u italijanski koncentracioni logor na otoku Rabu, osam kilometara u unutrašnjosti, u naselju Kampur. Logor je bio ograđen visokom bodljikavom žicom. Na suprotnoj strani također je bio logor ograđen žicom, u kojem su bili zatočeni Slovenci. Istuširali su nas, kako su rekli, radi dezinfekcije, i rasporedili u još nezavršene barake, posebno žene s djecom, a posebno djevojke i muškarce. U logoru sam sve vrijeme imala velikih problema sa ishranom sina Davida i još malog Isaka-Kike, iako smo imali malu pomoć od Jevreja iz Mostara. Oni su mogli ponešto donijeti sa sobom, i hrane i odjeće, ali nedovoljno za svu djecu, a socijalni odbor, koji su logoraši sami izabrali od nekoliko logoraša, trudio se da pomogne najmlađoj djeci. Predsjednik tog odbora bio je dr Lav Singer, a članovi Valika Štajner, Zimerman, Lilika Kamhi, Salamon i drugi. Tajno su organizirani tečajevi prve pomoći i sakupljanje odjeće i cipela za budući Rapski bataljon.

Karabinjeri su u autu-cisterni dovozili vodu, a mi smo stajali u redu sa zdjelom u ruci za litru vode i hrane. Količina vode i kratkotraj-

ni tuševi, nedovoljna i neispravna ishrana i loši higijenski uslovi doprinijeli su da su djeca počela pobolijevati. Često smo istu količinu vode upotrebljavali i po dva puta. Mokre pelene za Isaka sušila sam na svojim prsima – to je trajalo do kapitulacije Italije, septembra 1943.

Odmah po kapitulaciji došli su partizani s Velebita, oslobodili logor, održali miting i logoraše koji to žele pozvali na oslobođeni teritorij. Većina je na oslobođeni teritorij, preko senjskih bura, trabakulama prebačena na Sv. Juraj, jer je tada Senj bombardiran. Išli smo samo noću da nas ustaše ne bi uhvatile. Stare i bolesne logoraše, koji su ostali u logoru, ubili su Nijemci koji su prodrli u logor. Omladinke bolničarke otišle su sa Slovencima u partizane i tek oformljeni Rapski bataljon. Pješačili smo do Otočca, gdje se nalazio Glavni štab partizana Hrvatske. U Čemernici su nas rasporedili po oslobođenoj teritoriji.



*REGININE  
drugarice u  
danima kada  
niko nije bio  
svestan  
pretećeg zla*

U Čemernici je bio sabirni centar. Ja sam dobila zadatak da vodim jevrejsku grupu djece iz logora. Trebalo je da budemo evakuirani u El Šat, u Africi, jer se još vodila teška borba i trebalo je spasiti djecu. Drugu grupu djece vodila je Rikica Ovadija. Sva su djeca odvedena po noći na aerodrom za ukrcavanje da bi se razočarana vratila jer se pojavila nova grupa ranjenika. I mi smo se noću s djecom vratili u bazu. Zato je ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) odlučio da se u pozadini oslobođenog teritorija opet uspostave dječji domovi i dječja bolnica.

Nisam imala dovoljno mlijeka za Isaka, a on je stalno plakao jer je bio gladan. U logoru, u baraci u kojoj je spavalo više nas, držala sam Isaka noću na prsima da ne bih smetala ostalim logorašima. Mlijeka

nije bilo, a on je sve tražio, sisao i plakao, tako da sam na bradavicama imala rane i sukrvicu. I sada ponekad čujem taj glas noću.

Na oslobođenom teritoriju bio je i liječnik iz Zagreba, dr Gustav Jungvirt, pedijatar. On je, uz pomoć partizana, u jednom zabačenom selu skriveno napravio bolnicu za djecu iz logora i svu ostalu djecu. Moja djeca bila su teško bolesna. Imala su hripavac, skorbut, svrab i avitaminozu, Kiko i Bulkica Kamhi – tuberkulozu. Moj sin Isak, iako u trećoj godini života, nije znao govoriti. Neartikulirano bi rekao: „Jaš, johu.“ To je samo David razumio: to je značilo – hoću piškiti i hoću jesti. Bojala sam se da će biti nijem, no to je bila posljedica mojih psihičkih bolova kada sam bila trudna. Isto tako bila je bolesna i moja nećakinja Bulkica Kamhi, kći mog šogora Hajima Kamhija. Isak i Bulka bili su na samrti. Dr Jungvirt ih je spasio mojom krvi (nultom krvnom grupom), koju im je od mene dao u dva navrata. Poslije nekog vremena djeca su se počela oporavljati od bolesti, krasta, skorbuta, hripavca. Oko koje je Bulkici bilo zatvoreno od TBC-a otvorilo se. Oni su na našu sreću i požrtvovanošću dr Jungvirta i ostalog osoblja bolnice ostali živi.

Po oslobođenju, 1945. godine, po mojoj želji i molbi, prekomandirana sam u Ministarstvo socijalne politike u Sarajevu. Sina Isaka odvela sam u antituberkulozni dispanzer. Pregledao ga je dr Sveto Teofanović, nastavio liječenje i davao daljnje upute. Čim je došao prvi streptomycin, dao nam ga je dr Moni Levi, general.

Ministar Mastilović, Zehra Muidović i dr Smilja Kršić, načelnici u Socijalnoj politici, a poslije i dr Tošo i dr Draga Ilić pomogli su mi u liječenju sina Isaka-Kike, dajući mi plaćeni i neplaćeni odmor.

Učila sam ga polako govoriti. Prvo sam ga vodila na Trebević. Tu mu se proces jače razvijao pa sam ga onda, po preporuci dr Svete Teofanovića i dr Drage Ilića, odvela u selo Reljevo kod Sarajeva, gdje je bila blaža klima. Jedna seljanka donijela mi je šest svježih jaja, polila sam ih sokom od limuna pa otopila ljuske od jajeta, probušila opnu i dodala malo čokolade ili šećera, pomiješala sa žumancetom i time ga hranila. To sam nastavila i kad sam se vratila u Sarajevo. U početku on to nije podnosio, ali poslije se počeo polako oporavljati uz riblje ulje i bakalar koje sam dobivala za bolesnike od TBC-a, na kartice. Moj Kiko-Isak je pomalo vježbao i počeo se razvijati u lijepa dječaka. Srećom, svi ti užasi preživljenog nisu ostavili posledice na budući razvoj mojih sinova.